

**Memlük Müfessiri Kurtubî'nin  
Yaratılış Ve Irk Kavramına Yaklaşımı  
(Nisâ Sûresi 1. Ve Rûm Sûresi 22. Âyet Bağlamında)**

Ali Soylu

Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Zonguldak, Türkiye

[alisoylu@msn.com](mailto:alisoylu@msn.com)

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 10.09.2019

Kabul Tarihi: 03.11.2019

**Öz**

Tarih boyunca yaratılış ve ırkların varlığı konusunda birçok teori ve görüş insanlığın düşünce ve inanç dünyasını meşgul etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de yaratma bir iman konusudur. Yaratma fiili Kur'an'a göre sadece Allah'a aittir. Ehl-i kitap ile Müslümanlar arasında, çeşitli mezhep ve yorumlarında farklılıklar olmakla birlikte, evrenin ve insanın yaratılışıyla ilgili konularda ortak görüş mevcuttur.

Kur'an, ırkları değil, ırkçılığı reddetmektedir. Irkların varlığı bir âyet olması itibarıyla yaratılış programının bir parçası durumundadır. Nitekim insanlar, Kur'an'a göre aynı kaynaktan yaratılmışlar, aralarında fizyolojik ya da biyolojik bir üstünlük yoktur. Üstünlüğün tek ölçüsü ise takvadır/sorumluluk bilincidir.

Memlükler devri, İslâmî ilimlerdeki gelişme bakımından İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biridir. Bu dönemde kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında önemli âlimler yetişmiştir. Bu dönemde rivayet, dirâyet ve ahkâm tefsirlerinin en güzel örnekleri yazılmıştır. Bu dönemin en meşhur müfessirlerinden birisi de Endülüslü Kurtubî'dir.

Kurtubî, "el-Câmi'u li Ahkâmî'l-Kur'an" adlı eserinde Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'nın yaratılışı ve ırklarla ilgili âyetleri, Kur'an çerçevesinde ve rivayetlere dayanarak ele almış ve yorumlamıştır. Buna göre Allah, insanları tek bir nefisten yaratmıştır. Bu nefisten maksat da Hz. Âdem'dir. Hz. Havva, Hz. Âdem'i teskin etmek/yatıştırmak için Hz. Âdem'in alt kaburga kemiğinden yaratılmıştır. İnsanlar, yeryüzüne Hz. Âdem ile Hz. Havva'dan çoğalarak yayılmışlardır.

Yine Kurtubî'ye göre, Kur'an'ın ortaya koyduğu ilkeler bakımından insanlar arasında ırk, renk, cinsiyet ve coğrafya farklılığı gibi fiziksel sebeplere bağlı bir değer hiyerarşisinden söz edilemez. Ancak takvaya bağlı olarak ruhlar arasında derece farkından söz edilebilir. Toplulukların varlığı sadece tanışmak, bilmek için değildir; asla üstünlük için değildir. Bütün bunlar, her şeyi tedbir eden/yöneten yaratıcının (varlığının) en açık bir kanıtıdır.

**Anahtar Kelimeler:** Kur'an, Yaratılış, Irklar, Memlükler, Kurtubî

**The Approach Of The Mamluk Interpreter Kurtubî  
To The Concept Of Creation And Race  
(In The Context Of Surah An-Nisa 1. And Surah Rûm 22)**

Ali Soylu

Dr., Zonguldak Bülent Ecevit University Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey

[alisoylu@msn.com](mailto:alisoylu@msn.com)

Research Article

Arrival Date: 10.09.2019

Acceptance Date: 03.11.2019

**Abstract**

Throughout history, many theories, hypotheses and views about creation and the existence of races have occupied the world of thought and belief of humanity. In Koran, creating from nothing is a matter of faith. According to the Koran, the act of creation belongs only to Allah. Although there are differences between the Ahl-i Kitab and Muslims in various denominations and interpretations, there is the same consensus in these very important claims about the creation of the universe and man.

Koran denies racism, not races. The existence of races is a verse and is part of the creation program. As a matter of fact, human beings are created from the same source according to Koran, there is no physiological or biological superiority among them. The only measures of superiority are taqwa and responsibility awareness.

The Mamluk period was one of the brightest periods of Islamic history in terms of development in Islamic sciences. In this period, important scholars were raised in the fields of reading, tafsir, hadith and canon law. One of the most famous commentators of this period, in which beautiful examples of narrative, acumen and provisions commentaries are written, is Kurtubi of Andalusian origin.

Kurtubi, in his book "*el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*" he considered and interpreted the revelations about Adam and his wife Eve's creation and races within the framework of the Kur'an and narrations. According to this, Allah created people from a single essence. The purpose of this essence is Adam. Eve was created from the lower rib of Adam to soothe Adam. People have spread to the earth by multiplying from Adam and Eve.

Again, according to Kurtubi, there is no hierarchy of value related to physical reasons such as race, color, gender and geography differences among people in terms of the principles put forward by Koran. However, depending on the taqwa, there can be mention of the degree difference between the souls. The existence of communities is only for acquaintance; it is never for superiority. All this is the clearest proof of the creator who controls everything.

**Keywords:** Koran, Creation, Races, Mamluk, Kurtubi

## GİRİŞ

İnsanlık tarihinin en merak uyandıran konularından birisi, kuşkusuz varlığın nasıl meydana geldiği ve bu meydana insanın yaratılışıdır. Bir diğeri ise, insanın yaratılışına bağlı olarak ırkların varlığıdır. Maddeyi ezeli kabul eden ve Tanrı'nın varlığının bilinmesine şüpheyle yaklaşan görüşler ile Tanrı'nın varlığını ve maddenin yaratılmış olduğunu, günü gelince de tüm evrenin sonunun geleceğini kabul eden İslam arasında sürekli bir mücadele olmuştur.<sup>1</sup> Tarih boyunca yaratılış ve ırkların teşekkülü konusunda birçok düşünce ekolü, kendi fikrini ispatlamak, davasında haklı çıkmak için büyük çaba harcamıştır. Elbette ki Kur'an, insanı meşgul eden bu konuya kayıtsız kalamazdı ve kalmadı da. O, kendi metodolojisi ve felsefesi içerisinde gereken cevabı, gerektiği ölçüde vermiştir. Yaratılışın amacına, niçin ve nasılına, ayrıca ırkların varlığına yönelik insanın düşünce dünyasını tatmin edecek ve özellikle ufkunu açacak ölçüde bilgiler sunmuştur. Kur'an'ın teşviki ve yönlendirmesiyle İslam âlimleri, dinin birinci kurucu unsuru olan Kur'an'ın bu konularla alakalı ayetlerini ve Hz. Peygamber'in hadislerini yorumlama/anlama noktasında gayret göstermişlerdir.<sup>2</sup> Nitekim bir kısım Müslüman ilim adamı yaratılışın ilk evresi ile ırkların varoluşu ve ortaya çıkışıyla ilgili bilgilere, vahyin aydınlatmasından uzaklaşmadan, ancak aklın sınırlarını da zorlayarak ve tecrübelerini ortaya koyarak bir sonuca varmayı denemiştir.

Tarih boyunca, yaratılış ve ırkların varlığı konusunda birçok teori ve görüş insanlığın düşünce ve inanç

dünyasını sarıp sarmalamıştır. Batı, düşüncenin önüne çeşitli engeller getirdiği dönemlerde Kur'an, düşüncenin önüne hiçbir engel koymamıştır.<sup>3</sup> Ancak bununla birlikte insana bahşedilen aklın doğru ve faydalı bir şekilde kullanılmasına, yani fonksiyonel/işlevsel akla dikkatleri çekmiştir.<sup>4</sup> İşte bu noktada İslam âlimleri, özellikle gaybî bilgilere ulaşmada akıl ile nakli (vahyi) birlikte değerlendirmişler ve sonlu akıl imkânıyla sonsuz ilmi hakikatleri buluşturmak için mesailer sarf etmişlerdir.<sup>5</sup> Bundan dolayı İslam âlimleri, kâinatın yaratılması, hayat ve ırkların teşekkülü hususunda ilahî (vahyî) bir bilgi kaynağını ve özellikle de gaybî bilgilere ulaşmada referans olarak her zaman kullanmışlardır. Bunun temel nedeni ise; insanoğlunun başlangıçta yaratılışa şahit ol(a)mamasıdır.<sup>6</sup>

## Kur'an'da Yaratılış Gerçeği

Kur'an'a göre, hiçbir şey yokken sadece Allah vardı. İlk O'dur; son da O'dur.<sup>7</sup> Yaratma fiilini Kur'an, sadece Allah'a hasretmektedir.<sup>8</sup> O, yarattığı hiçbir şeye benzememektedir.<sup>9</sup> Buna göre Allah, dilediği her şeyi yoktan yaratandır.<sup>10</sup> Vakti ve saati geldiğinde, Allah'tan başka her şey yok olacaktır.<sup>11</sup> Kâinat (yer ve gökler), Allah'ın takdiri gereği belli bir süre (altı gün) içinde yaratılmıştır.<sup>12</sup> Kur'an, yaratmanın bir plan ve program dâhilinde gerçekleştiğini, yaratılanlar arasında ise bir düzen ve ahenk bulunduğunu haber

<sup>1</sup> Burada İslâm'dan kastedilen, Hz. Âdem'den itibaren gelen bütün peygamberlerin Allah'tan getirdikleri dinin ortak adıdır.

<sup>2</sup> Bk., Âl-i İmrân 3/7; el-Ankebût 29/20,43; ez-Zümer 39/9.

<sup>3</sup> Bk., Yunus 10/100.

<sup>4</sup> Bk., er-Ra'd 13/4; en-Nahl 16/12.

<sup>5</sup> Bk., er-Ra'd 13/8; Lokman 31/34; el-Hucurât 49/18.

<sup>6</sup> Bk., el-Kehf 18/51; ez-Zuhuf 43/19.

<sup>7</sup> Bk., el-Hadîd 57/3.

<sup>8</sup> Bk., el-Fâtır 35/3.

<sup>9</sup> Bk., eş-Şûrâ 42/11.

<sup>10</sup> Bk., Âl-i İmrân 3/47; el-En'am 6/43,101-102; el-Haşr 59/24.

<sup>11</sup> Bk., el-A'raf 7/187; el-Kasas 28/88; el-'Ankebût 29/57; el-Ahkâf 46/3.

<sup>12</sup> Bk., A'raf 7/54.

vermektedir.<sup>13</sup> Ayrıca yaratma eylemi olmuş bitmiş de değildir; sürekli bir şekilde devam etmektedir.<sup>14</sup> Bilindiği gibi bütün bunlar, İslam'ın temel kabullerindedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "yaratma" kavramı bir iman konusu olarak ortaya çıkmaktadır. Zira bu kavram, Allah'ın Kur'an'da geçen ve yaratma fiilini karşılayan isimlerinden çıkmaktadır.<sup>15</sup>

Yaratma kavramı; halk, inşâ, fatr gibi Kur'anî kavramların lügat (etimolojik) anlamlarından çıkmaktadır. Mesela "halk" kelimesi; doğru dürüst planlama, bir şeyi aslı ve örneği olmaksızın yaratma anlamındadır. Aşağıdaki âyet-i kerime evrenin yaratılışının bir özetini bize vermektedir:

"İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?"<sup>16</sup>

Bitişik bir halde bulunan göklerle yerin Allah tarafından birbirinden ayrılması hükmü, bir kısım bilim adamına göre "Büyük Patlama/Big Bang" teorisine işaret etmesi muhtemel görülmüştür. Ayrıca çoğul olarak gelen "gökler/semâvât" tabiri, yeryüzünün dışında bulunan yıldız ve gezegenler sistemini de ifade etmektedir. Âyette dünya seması (gök) ise tekil gelmektedir.<sup>17</sup> Big Bang olayından sonra gökler ve yer oluşumunu tamamlamış, hayat için hazır hale geldikten sonra da canlılar yaratılmıştır. Âyet-i Kerime'de geçen "her canlı şeyin sudan yaratılması" ifadesi ise, suyun varlığın ilk maddesi değil, canlılığın temel ögesi/unsuru olduğunu göstermektedir.

Kur'anî verilere göre insan, biyolojik bir varlık olarak bu dünyanın bir parçasıdır ve bu âlemin maddesinden (topraktan) yaratılmıştır. Bu dinî ve ilmî bir gerçektir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Sizi ondan (topraktan) yarattık; yine sizi oraya döndüreceğiz ve bir kez daha sizi ondan çıkaracağız."<sup>18</sup>

Kur'an, insanın yaratılması ve menşei/kaynağı hakkında bize bilgiler vermektedir. O herhangi bir varlık değilken, varlık alanına çıkıncaya ve yaratılışı tamamlanıp bir insan hüviyetine bürününceye kadar onun üzerinden bir zaman aralığının geçtiğini Kur'an bizlere şöyle haber vermektedir:

"İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi? Gerçek şu ki, biz insanı katışık bir nutfeden (erkek ve kadının döllenmiş yumurtasından) yarattık; onu imtihan edelim diye, kendisini iştirir ve görür kıldık."<sup>19</sup>

Kur'an'da ilk insan Hz. Âdem'in topraktan aşama aşama yaratıldığı, süreç sonunda insan şeklini aldığı da kendisine ruh üflendiği bildirilmektedir. Bütün bu serüvenle ilgili Kur'an'ın bilgilendirmesi, duruma göre ve değişik sûrelerde yaratmanın farklı zamanlarına (aşamalarına) atıflar yaparak yer almaktadır.<sup>20</sup>

Kur'an'da yapılan bu anlatımlarla, insanın ilk defa topraktan yaratılmasından insan şekline varıncaya, daha sonra ana rahminden dünyaya gelişine kadar yeryüzündeki bütün serüveni özlü bir şekilde dile getirilmektedir. Topraktan yaratma evreleriyle ana rahmi evreleri arasında enteresan bir paralellik göze çarpmaktadır. Süreçler tamamlandığında gerek topraktan yaratmada ve gerekse ana rahminde insan teşekkül etmektedir. Yani insan için iki aşamalı bir yaratmadan bahsedilmektedir: Hayat, tekrarı olmayan birinci aşamadan sonra ikinci aşama ile devam etmektedir. Yani insan, yaratılmadan önce yeryüzünde topraktır. Topraktan yaratmayla ilgili bütün aşamalardan sonra ilk aşama tamamlanmakta ve ilk insan (Hz. Âdem) yaratılmaktadır. İkinci aşamada ise insan, babasının sulbünde bir sperm ve ana rahminde bir yumurtadır. Daha sonra ana rahminde bir embriyo haline gelmekte, ruh üflendikten sonra da insan hüviyetine kavuşmaktadır.<sup>21</sup> İşte bu ilâhî lütuf, insanın kâinattaki yerini ve önemini belirtmekte ve kendisine üflenen bu ilahi unsur (ruh), ona melekler tarafından secde edilmesine vesile olmaktadır. Kur'an'da bu hususta şöyle buyrulur:

"Rabbin meleklere demişti ki: Ben muhakkak çamurdan bir insan yaratacağım. Onu tamamlayıp, içine de ruhumdan üfürdüğüm zaman, derhal ona secdeye kapanın! Bütün melekler toptan secde ettiler. Yalnız İblis secde etmedi. O büyüklük tasladı ve kâfirlerden oldu."<sup>22</sup>

Allah'ın yaratma fiili sadece bilinenlerden ibaret değildir. Hz. İsa'nın yaratılması da bu cümledendir.<sup>23</sup> İlk insanı topraktan, anasız ve babasız yaratan Allah,

<sup>13</sup> Bk., el-Enbiyâ 21/22; er-Rahmân 55/7; ez-Zâriyât 51/47; el-Mülk 67/3-4.

<sup>14</sup> Bk., er-Rahmân 55/29.

<sup>15</sup> Bk., el-En'am 6/101; Yûnus 10/34; er-Rahmân 55/26-27; el-Hadîd 57/3; el-Haşr 59/24.

<sup>16</sup> el-Enbiyâ 21/30

<sup>17</sup> Bk., el-Hicr 15/16; el-Mülk 67/5.

<sup>18</sup> Tâhâ 20/55.

<sup>19</sup> el-İnsan 76/1-2.

<sup>20</sup> Bk., el-Hicr 15/28-29; er-Rahmân 55/14; el-Hacc 22/5; el-Mü'minûn 23/12-14.

<sup>21</sup> Bk., el-İsrâ 17/85.

<sup>22</sup> es-Sâd 38/ 71-74.

<sup>23</sup> Bk., Â-li İmrân 3/59.

Hız. İsa'yı da babasız yaratmıştır. Ayrıca bilmediğimiz daha birçok yaratma fiilinin varlığına Kur'an işaret etmektedir.<sup>24</sup>

İnsanın yaratılmasının hikmetini elbette Allah bilir. Zira insanı en iyi bilen ve ona en yakın olan onu yaratandır.<sup>25</sup> Bunun için Kur'an'da, insandan istenen ve beklenen eylemler ile insanoğlunun yeryüzü serüveninin amacı hakkında açıklayıcı bilgiler verilmektedir. Genel olarak bakıldığında; insandan Allah'a kulluk yapması, O'nun için faydalı ve en güzel eylemlerde bulunması, dua etmesi, hamd (şükür) etmesi, yeryüzünü imar etmesi gibi görevler beklenmektedir.<sup>26</sup> Bunlar insanın yeryüzündeki sınavıdır; yaratılışına uygun olarak emredilen ve kendisinden yapması beklenen şeylerdir.<sup>27</sup> Çünkü Allah boş ve faydasız/anlamsız bir şey yaratmaz ve emretmez. Bütün işleri ve emirleri hikmetlidir.<sup>28</sup> İnsanın bu sınavda başarılı olup olmaması ise, ona verilen akıl nimeti ve ilahî vahyin/bilgilendirmenin desteğiyle Allah'ın emrine uygun yaşamasına, nefesine ve İblis'e karşı vereceği mücadeleye bağlıdır.

#### Kur'an'ın Irkların Varlığına Yaklaşımı

İrk kavramı Arapçada; "a-r-ق/عرق" kökünden gelen bir kelime olup kök, bitkinin gövdesi, yaprağın sapı, damar, asıl, sülâle, nesep, menşe gibi anlamlara gelmektedir.<sup>29</sup>

Bir başka ifadeyle; "aralarında kan bağı bulunan, aynı soydan gelen büyük insan toplulukları ırk kelimesiyle ifade edilmekle beraber aynı anlamda veya daha az içerikte olmak üzere nesil, nesep, zürriyet, soy, sülâle gibi başka kelimeler de bulunmaktadır. Sosyal grupların kalıtımla geçen bazı özellikleri sebebiyle farklılaştığını, bu farklılıkların onlar arasında statü ve değer farklarına da yol açtığını ileri süren akımlara ırkçılık denmektedir."<sup>30</sup>

"İrk kelimesinin karşılığı olarak Batı dillerinde Latince asıllı race, rasse, ırkçılık teriminin karşılığında ise racisme, racialisme, racism veya rassismus gibi kelimeler kullanılmaktadır. Batı dillerinde bu terimler ırkın, insanın özelliklerinin ve kapasitesinin temel belirleyicisi olduğu ve ırkî özelliklerin, bir ırkın

diğerine üstünlüğünü doğurduğu inancını ifade etmektedir."<sup>31</sup>

"Modern disiplinlerde ırk kavramı başlıca şu anlamları içermektedir: 1. İnsan türünün alt sınıfları (beyaz, siyah, sarı ırk gibi). 2. Etnik grup (Cermen ırkı gibi). 3. Belli bir sosyokültürel grup. Bu son tanımlama nesnel ölçülere dayanmaz. Meselâ Kuzey Amerikalılara göre siyah ırk mensupları Brezilya'da beyaz olarak tanımlanmaktadır. Modern Batı'da ırkçı teoriler de üç farklı iddia sebebiyle birbirinden ayrılmaktadır. Bir iddiaya göre insan türü biyolojik olarak farklı gruplardan oluşmaktadır; irsiyet, tevarüs edilmiş yetenek ve eğilimlerin açıklanmasını mümkün kılan bir faktördür. İkinci görüşte grup özelliklerinin kanla geçtiği ileri sürülürken son görüş ırkçılığın teorisyenlerince ortaya atılmış olup bazı insan gruplarının diğerlerinden fizikî, zihni ve mânevî açıdan üstün olduğunu iddia eder."<sup>32</sup>

İrkçilik, ırk ayrımcılığının konusu olan özellikleri (bir gruba sadece toplumsal düzeyde belirli bir ırka ait fiziksel veya diğer özelliklere sahip olduğu için eşit olmayan muamele yapılması), olumsuz değer biçilen toplumsal, psikolojik ya da fiziksel özelliklerle ilişkilendirerek ırk ayrımcılığını destekleyen, deterministik bir inanç sistemidir.<sup>33</sup>

Bir başka ifadeyle; "aralarında kan bağı bulunan, aynı soydan gelen büyük insan toplulukları ırk kelimesiyle ifade edilmekle beraber aynı anlamda veya daha az içerikte olmak üzere nesil, nesep, zürriyet, soy, sülâle gibi başka kelimeler de bulunmaktadır. Sosyal grupların kalıtımla geçen bazı özellikleri sebebiyle farklılaştığını, bu farklılıkların onlar arasında statü ve değer farklarına da yol açtığını ileri süren akımlara ırkçılık denmektedir."<sup>34</sup>

Kur'an-ı Kerîm ise ırkları değil, ırkçılığı reddetmektedir. İrkların varlığı bir âyet olması itibarıyla yaratılış programının bir parçası durumundadır.<sup>35</sup> İnsanların, kabileler halinde yaşamaları, bir erkek ve bir dişiden yaratılmaları da yine ilahi programın gereğidir. Ayrıca Kur'an, kan bağı ve akrabalık ilişkilerinin önemini inkâr etmemekte, bunları kabul ederek bağların güçlendirilmesini ve ilişkilerin geliştirilmesini yine ilahi program gereği

<sup>24</sup> Bk., Yâsîn 36/78-79.

<sup>25</sup> Bk., Kâf 50/16.

<sup>26</sup> Bk., el-Fâtîha 1/2; en-Nisâ 4/147; Hûd 11/61; el-Kehf 18/110; el-Furkan 25/77; el-Mülk 67/2.

<sup>27</sup> Bk., el-Ankebût 29/2.

<sup>28</sup> Bk., A'râf 7/28; el-Hicr 15/85; el-Mü'minûn 23/115.

<sup>29</sup> Rûhî Baalbakî, "İrk", *al-Mawrid Kamûs Arabî-İnkilizî*, 7. Baskı, (Beyrût: Dâru'l-İlmi'l-Melâ'în, 1995), 758.

<sup>30</sup> Recep Şentürk ve Kadir Canatan, "İrkçilik", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/124.

<sup>31</sup> Şentürk-Canatan, "İrkçilik", 19/124.

<sup>32</sup> Şentürk-Canatan, "İrkçilik", 19/125.

<sup>33</sup> Gordon Marshall, "İrk", *Sosyoloji Sözlüğü*. Ter: O. Akinhay, D. Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, 311.

<sup>34</sup> Şentürk-Canatan, "İrkçilik", 19/124.

<sup>35</sup> Bk., er-Rûm 30/22.

istemektedir.<sup>36</sup> Bunlar arızı durumlar değildir. Bu sebeple Kur'an, kan bağı ve akrabalık ilişkilerinin, giderek toplumu belirleyecek ve ilişkileri düzenleyecek başlıca ilke sayılmasına müsaade etmez.<sup>37</sup> Kur'an'a göre toplumun oluşmasında, bireysel ve toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde tek belirleyici ilke; imana dayalı kardeşlik ve ona bağlı olarak salih amel, yüksek ahlak ve takva bilincidir.<sup>38</sup> Eğer insanlar arasında kişisel farklılıklar aranacaksa bu, fizikî farklılıklarda değil, estetik anlayış/idrâk, ahlâkî hisler, irade kuvveti gibi yüksek rûhî olaylarda aranmalıdır.<sup>39</sup>

İnsanlar arasında üstünlüğün tespiti hususunda Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır:

"Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yolunda en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır."<sup>40</sup>

Âyet-i kerimeye göre yeryüzünde çeşitli renk ve dilde cemiyetler oluşturan insanların, bu özelliklerinden dolayı birbirleriyle üstünlük yarışına girmemeleri gerekmektedir. Nitekim insanlar, Kur'an'a göre aynı kaynaktan yaratılmışlardır.<sup>41</sup> Aralarında fizyolojik ya da biyolojik bir üstünlük yoktur. Ayrıca hangi rengin (ırkın) üstün olduğuna kim ve ne hakla karar verecektir? Farklı renklerde ve dillerde kadın ve erkek olarak insanların yaratılması; birbirlerini tanımaları, kaynaşmaları iyilik ve takva yolunda yarışmaları içindir. Üstünlük aranacaksa, o da takvada, yani Allah'tan hakkıyla korkmada ve Allah'ı dikkate alarak hayatı yaşamakta aranacaktır.

Hz. Peygamber, İslam kardeşliğinin ve tevhit anlayışının tam karşısında duran ırkçılıkla ilgili şöyle buyurmaktadır:

"ليس منّا من دعا إلى عصبية، وليس منّا من قاتل على عصبية، وليس منّا من مات على عصبية"

"İrkçılığa davet eden bizden değildir. İrkçilik üzerine savaşan bizden değildir. İrkçilik üzerine ölen de bizden değildir."<sup>42</sup>

"من نصر قومه على غير الحق فهو كالبعير الذي ردى فهو يُنزع بذنبه"

"Kim haksız yere kendi kavmine yardım ederse, (bir çukura) yuvarlanıp kuyruğundan tutulup çekilerek (kurtarılmaya çalışılan) deveye benzer."<sup>43</sup>

Hz. peygamber, ırkçılığın ne olduğunu kendisine soran birine şu cevabı vermiştir:

"Kendi kavmine (yaptıkları ve yapacakları) zulümde yardım etmemdir."<sup>44</sup>

Çalışmamızın bundan sonrasında, Memluk müfessirlerinden Kurtubî'nin kıymetli eseri "*el-Câmi' u li ahkâmi'l-Kur'an*"ında, insanın yaratılışını en-Nisâ Sûresi 1. âyet ve ırkların varlığını ise er-Rûm Sûresi 22. âyet bağlamında nasıl yorumladığı hususu ele alınacaktır. Önce Müfessirimiz ve yaşadığı dönem ile ilgili kısaca bilgi verelim.

## 1. KURTUBÎ'NİN HAYATI, YAŞADIĞI DÖNEM VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

"Asıl adı Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'dir. Kurtuba'da (Cordoba) dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi VI. (XII.) yüzyılın sonları veya VII. (XIII.) yüzyılın başları olarak tahmin edilmiştir... Tahsilinin ilk yıllarını Kurtuba'da geçirmiştir... Kurtuba'nın, 633 (1236) yılında Kastilya-Leon Kralı III. Fernando kuvvetleri tarafından ele geçirilmesinden sonra şehri terk ederek İskenderiye'ye geçmişti...Kahire'de bir müddet kalan Kurtubî, Saîd bölgesinde Münyetü Benî Hasîb'e yerleşti ve hayatının sonuna kadar burada yaşadı. Mütevazı kişiliği ve sade yaşayışıyla tanınan, zühd hayatına önem veren Kurtubî 9 Şevval 671'de (29 Nisan 1273) Münyetü Benî Hâsîb'de vefat etti ve burada defnedildi... Tefsir, Hadis, Kıraat, Fıkıh gibi alanlarda çok iyi yetişmiş olduğunu eserleriyle ortaya koyan Kurtubî'yi Zehebî, 'ilimde derya' olarak nitelendirmiş, diğer müellifler de hakkında benzer ifadeler kullanmıştır. Kurtubî eserlerinde Ehl-i Sünneti savunmuş, başta Mu'tezile olmak üzere İmâmiyye, Râfiziyye, Kerrâmiyye gibi fırkaları eleştirmiştir. Mâlikî olmakla birlikte mezhep taassubuna karşı çıkmış ve taklitçiliği bir metot olarak benimsemediğini dile getirmiştir. Kitap ve Sünnet yolunu tutan tasavvuf ehline karşı çıkmamışsa da telakkileri cehalet ve hurafe temeline dayanan sûfiler hakkındaki olumsuz tutumunu açıkça ortaya koymuştur. Bu arada devlet adamlarını çekinmeden eleştirmiş, zamanın idarecilerinin rüşvet aldığını ifade etmiş, onların hukuk dışı davrandıklarını, menfaat karşılığında hükmettiklerini ileri sürmüştür."<sup>45</sup>

<sup>36</sup> Bk., el-Bakara 2/215; en-Nisâ 4/1, 36; en-Nahl 16/90.

<sup>37</sup> Bk., et-Tevbe 9/23-24.

<sup>38</sup> Bk., el-Haşr 59/9-10; Tâhâ 20/112.

<sup>39</sup> Muzaffer Şerif Başoğlu, "Farklar Psikolojisine Giriş", *AÜDTCF Dergisi* 1/2 (Şubat 1943): 78-79.

<sup>40</sup> el-Hucurât 49/13.

<sup>41</sup> Bk., en-Nisâ 4/1; el-En'am 6/2, 98.

<sup>42</sup> Ebû Dâvûd, "Edeb", 121.

<sup>43</sup> Ebû Dâvûd, "Edeb", 121.

<sup>44</sup> İbn Mâce, "Fiten", 7.

<sup>45</sup> Tayyar Altıkulaç, "*Kurtubî*", *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/455; Harun Savut, *Memlük Müfessirleri*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016): 43-44.

“Kurtubî, Endülüs’te bulunduğu yıllarda Muhammed b. Tûmert’in kurmuş olduğu Muvahhidler devletinin yönetim başında olduğu görülür. Bilindiği gibi Muvahhidler, (524-667/1130-1269) yılları arasında varlığını sürdürmüş bir devlettir. Buna göre Kurtubî ‘nin hayatının bir kısmı Endülüs’te Muvahhidler döneminde, bir kısmı da Mısır’da Memlükler döneminde (647/1249) geçmiştir. Dolayısıyla vefatının da Bahri Memlükler diye bilinen Memlüklü sultanı el-Melik ez-Zâhir Rûknüddin Baybars (659-676/1260-1277) dönemine rastlamıştır.”<sup>46</sup> “Memlükler devri, İslâmî ilimlerdeki gelişme bakımından İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biridir. Doğu İslâm dünyasının Moğol, Endülüs’ün ise Haçlı istilâsına uğradığı bir sırada kurulan Memlük Devleti, ülkelerini terk etmek zorunda kalan pek çok âlimin sığındığı yer oldu; Kahire ve Dımaşk, İslâm dünyasının en önemli iki ilim merkezi haline geldi. İlmî çalışmaları destekleyen devlet adamları, ülkede Zengîler ve Eyyûbîler zamanından kalan medreselerin sayısını daha da çoğalttılar. Dımaşk’ta yüz altmış, Kahire’de yetmiş beş civarında medresenin bulunması bunun açık bir delilidir. Medreselerin çoğu Sünnî dört mezhep üzerine öğretim veren fıkıh medresesi hüviyetini taşıyor, bazılarında tek, bazılarında ise birkaç mezhebin fıkıh okutuluyordu. Dâru’l-Kur’ân ve Dâru’l-Hadisler de mevcuttu. Fıkıh ilmiyle birlikte diğer dinî ilimlerle dil ilimlerinin okutulduğu bu medreseler zengin kütüphanelere sahipti. Ayrıca pek çoğunun bünyesinde yetim ve yoksul çocuklar için ilkokullar yapılmıştı. Yine ilköğretimin yürütüldüğü özel mektepler bulunuyordu. Medreselerin baş müderrisleri sultan tarafından tayin edilirdi. Hocalar ve talebeler devletin himayesindeydi ve medreselerin her biri için bânileri tarafından zengin vakıflar tahsis edilmişti. Camiler ve tarikatlara ait tekke ve zâviyeler de birer okul vazifesi görüyor, zengin kütüphanelerin bulunduğu büyük camiler zamanın önemli ilim merkezleri arasında yer alıyordu.”<sup>47</sup>

“Memlükler devrinde kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında önemli âlimler yetişmiştir. İbnü’l-Cezerî, Cerâidî, Ca’berî ve Burhâneddin el-Kerekî kıraat ilminin en meşhur temsilcileridir. Rivayet, dirâyet ve ahkâm tefsirlerinin güzel örneklerinin yazıldığı bu

dönemin en meşhur müfessirlerinden birisi Endülüs menşeli Muhammed b. Ahmed el- Kurtubî’dir. Yine onun gibi Endülüs’ten gelen Ebû Hayyân el-Endelüsî, tefsiriyle büyük şöhret kazanan Ebû’l-Fidâ İbn Kesîr, Celâleyn tefsiri müellifleri Celâleddin el-Mahallî ve Celâleddin es-Süyûtî, İbnü’l-Müneyyir, Dîrînî, elli tefsiri bir araya getirmeye çalışan İbnü’n-Nakîb el-Makdisî, İbnü’l-Bârizî ve Bika’î’dir. Süyûtî müfessirlerin hal tercümelerine dair ilk eseri yazmış, bu geleneği talebesi Dâvûdî devam ettirmiştir.”<sup>48</sup> Makalemizde konumuzla ilgili inceleme yapacağımız, makbul rey tefsiriyle me’sûr (rivayete dayanan) tefsirin birlikte ele alınmasının güzel örneklerinden biri olan “el-Câmi’u li Ahkâmi’l-Kur’ân”, Kurtubî’nin en önemli eseri olup geniş hacmine rağmen ilim çevrelerinde büyük ilgi görmüş ve çeşitli baskıları yapılmış bir tefsirdir. Bu eserin Türkçeye tercümesi M. Beşir Eryarsoy tarafından gerçekleştirilmiş ve 20 cilt halinde yayımlanmıştır. Eryarsoy, bu tefsirle ilgili olarak; “İmam Kurtubî Hayatı, Eserleri, Tefsiri ve Tesiri” isimli yazısında şöyle demiştir:

“Gördük ki müfessirimiz, tefsir yaparken yeri geldikçe âyetlerden, hadisten, sahabe ve tabiin sözlerinden, ilim adamlarının açıklayıcı görüşlerinden, şiirden, lügattan, sarf ve nahivden, kıraatlerden, siret ve tarihten ve daha pek çok ilimden mükemmel bir şekilde istifade etmiştir. Neticede zamanına kadar, Kur’ân’a dair yapılmış önemli çalışmanın adeta “bir özeti”ni ortaya koymuştur.”<sup>49</sup>

Kurtubî, yaratılış ve ırklarla ilgili görüşlerini inceleyeceğimiz tefsirinin mukaddimesinde reye dayanarak Kur’ân’ın nasıl tefsir edileceğine dair açılan başlıkta kabul edilemeyecek türden rey’e dayalı tefsirleri örneklendirirken hem ilmî bakımdan konuya nasıl yaklaştığını hem de neyin doğru, neyin yanlış olduğunu tespit etmeye azami gayret göstermiştir. Tefsirinde herhangi bir konuda kanaatini belirtirken, yaptığı tercihini bir delile istinaden yapmıştır. Muhtemel görüşler içerisinde ise tercih ettiği, her zaman Kur’ân’ın desteklediği olmuştur.<sup>50</sup>

## 2. KURTUBÎ’NİN YARATILIŞ VE IRK KAVRAMINA YAKLAŞIMI

### 2.1. Nisâ Sûresi 1. Âyet Bağlamında İnsanın Yaratılışı

<sup>46</sup> M. Beşir Eryarsoy, “İmam Kurtubî Hayatı Eserleri Tefsiri ve Tesiri,” *el-Câmi’u li ahkâmi’l-Kur’ân*, (İstanbul: Buruc Yayınları, 1997), 1/16.

<sup>47</sup> İsmail Yiğit, “Memlükler”. *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/94-95; Tahsin Kazan, Memlükler’in Hadis İlimine Katkıları, *Akademik Platform İslâm Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Ağustos 2019): 148-150.

<sup>48</sup> Yiğit, “Memlükler”, 29/95.

<sup>49</sup> Eryarsoy, “İmam Kurtubî Hayatı Eserleri Tefsiri ve Tesiri,” 1/170; Savut, *Memlük Müfessirleri*, 44-49.

<sup>50</sup> el- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi’u li ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Hişam Semîr el-Buhârî, (Riyâd: Dâru ‘Âlimi’l-Kütüb, 2003), 1/31-37; 7/168.

Yüce Allah, bütün insanları “bir tek nefisten/nefs-i vâhideden” yarattığını, Hz. Âdem’in eşini de o bir tek nefisten yarattığını şöyle bildirmektedir.<sup>51</sup>

يا أيها الناس اتقوا ربكم الذي خلقكم من نفس واحدة وخلق منها زوجها وبث منهما رجالا كثيرا ونساء واتقوا الله الذي تساءلون به والأرحام إن الله كان عليكم رقيبا.

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretilen yayan Rabbinizden sakının. Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’tan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.”<sup>52</sup>

İslam âlimleri arasında “nefs-i vâhide”nin ne veya kim olduğu konusu ihtilafli bir konudur. Hz. Âdem olduğu konusunda kadim müfessirler arasında büyük oranda icma bulunmaktadır. Hz. Havva’nın nasıl ve nereden yaratıldığı konusunda ise ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz. Müfessirler, bilinen yorumlarla Hz. Havva’nın, Hz. Âdem’in kaburga kemiğinden yaratıldığını ifade etmektedirler.<sup>53</sup> Ehl-i kitabın kaynaklarında da benzer ifadeler rastlanmaktadır.<sup>54</sup> Hz. Peygamber’in bu konuda varid olan ve kaynaklarımızda kayıt altına alınmış hadîs-i şerifleri mevcuttur.<sup>55</sup> Kur’an, vahiyle verilen bilginin dışında ayrıntılı bilgi vermemekte, bu konuda sükût etmektedir. Ancak özellikle son yıllarda yapılan tefsir çalışmalarında konuyla ilgili şu yorumlar dikkat çekmektedir.

“Âyette önce ‘sizi bir tek nefisten yaratan’ denilmiş, sonra ‘ondan da eşini yaratan’ buyurulmuştur. İnsanlardan her birinin babası ve anası bulunduğu, her birey üreme kanunları çerçevesinde meydana geldiğine göre burada ‘nefisten, ondan yaratan’ sözünü ‘onun bir parçasından’ (meselâ kaburgasından) şeklinde değil, ‘onun özünden, ona benzer (misli) olan asıldan ve kökten (buradaki ifadeye göre nefisten) yaratan’ şeklinde anlamak gerekir. Nitekim ‘Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden (nefislerinizden) eşler yaratıp aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de O’nun kanıtlarındandır’ meâlindeki âyette de bu kelime aynı mânâda kullanılmıştır.<sup>56</sup> Nahl 16 /72 ve Şûrâ 42/11 sûrelerinde de benzer ifadeler vardır. Bütün bu

âyetlerde ‘nefsinden yaratmak’, ‘vücudunun bir parçasından yaratmak’ mânâsında değildir. Buna göre meâlî ve numaraları verilen âyetler, Hz. Havva’nın aslının, Hz. Âdem’in kaburgası olduğu şeklindeki yaygın inancın delili olamaz. Hz. Havva’nın veya kadınların eğri kaburgadan yaratıldığını ifade eden hadisler, kadınla erkeğin tabii (fitrî) olan ve değişmemesi gereken farklılıklarını ve özelliklerini anlatmak üzere yapılmış bir benzetmedir, mecazî bir anlatımdır. Nitekim bazı rivayetlerde açıkça ‘kadın kaburga gibidir’ buyurulmuştur.<sup>57</sup> Hadislere göre kadınları erkeklere benzetmeye, tabii özelliklerini yok etmeye kalkışmak, eğimli yaratılmış kaburga kemiğini düz hale getirmeye uğraşmak gibidir. Kaburga ancak kavisli olduğunda uygun, sağlam ve kâmindir, fonksiyonunu yerine getirir; düz olsaydı akciğerin şekline uymaz ve onu koruyamazdı. Şu halde onu düzeltmeye çalışmak bozmaya ve kırmaya çalışmak demektir.”<sup>58</sup>

“Kur’an’da nefis (çoğulu enfüs), ‘insan, insanın veya başka bir şeyin kendisi, insanın hayatta iken insan olmasını sağlayan (insanın onun sayesinde, ona sahip olduğu için insan olduğu), ölünce de ebedî varlığını devam ettiren unsuru’ mânâlarında kullanılmıştır.”<sup>59</sup> Bu açıklamalardan sonra müfessirimiz Kurtubî’nin eNisâ Sûresi 1. âyetin tefsirindeki yorumlarına dönebiliriz. Şöyle diyor:

“Vâhide (واحدة) kelimesinin müennes ‘te’si ile gelmesi, ‘nefs’ (نفس) kelimesinin müennesliği/dişliliği dolayısıyladır. Nefs kelimesi müzekker/eril anlamına gelse de müennes/dişil gelir. Bununla birlikte günlük konuşmada ‘tek bir nefisten’ (من نفس واحد) şeklinde gelmesi de mümkündür. O zaman anlam bu şekilde kastedilerek (müenneslik “te”si olmaksızın) söylenmiş olur. Bunun bu şekilde gelmesi, nefis kelimesi ile Âdem (a.s)’in kast edilmiş olmasındandır. Bunu Mücahid ve Katade söylemiştir. Aynı şekilde bu kelime, İbn Ebî Able tarafından müenneslik ‘te’si olmadan okunmuştur. ‘Besse’ (بث) nin anlamı ise yeryüzünde dağıtıp yayan demektir. ‘(Orada)

<sup>51</sup> Bk., en-Nahl 16/72; er-Rûm 30/21; eş-Şûrâ 42/11.

<sup>52</sup> en-Nisâ 4/1.

<sup>53</sup> et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-beyân an te’vil-i âyi’l-Kur’ân*, thk. A. Muhammed Şakir, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2000), 7/514-516; Ebussu’ûd el-’Îmâdî, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabiyy, t.y), 2/138; Mehmet Vehbi, *Hulâsatü’l-beyân fi tefsîri’l-Kur’ân*, 4. Baskı, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, t.y), 2/825-827; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, (b.y: Eser Neşriyat ve Dağıtım, t.y), 2/1271-1276; Ö.

Nasûhî Bilmen, *Kur’an’ı Kerîm’in Türkçe Meâlî Âlîsi ve Tefsiri*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, t.y), 2/540.

<sup>54</sup> Bkz., Tekvîn 2/18-20.

<sup>55</sup> es-Süyûtî, Celâlü’d-Dîn, *ed-Dürri’l-mensûr fi’l-efsîri bi’l-me’sûr*, (Beyrût Dâru’l-Fikr, 1993), 2/423.

<sup>56</sup> er-Rûm 30 /21.

<sup>57</sup> Buhârî, “Nikâh”, 79, 80.

<sup>58</sup> Hayrettin Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, (Ankara: DİB Yayınları, 2008), 2/11.

<sup>59</sup> Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/10.

serilmiş/saçılmış/yayılmış hahılar/yaygılar vardır;<sup>60</sup> ayetinde kullanılan kelime de aynı köktendir. "Her ikisinden/منهما" (yaydı) ifadesinden Hz. Âdem ile Hz. Havva kastedilmektedir. Mücâhid şöyle dedi: Hz. Havva Hz. Âdem'in en alttaki kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Hadis-i şerifte de 'Kadın eğri bir kaburga kemiğinden yaratılmıştır,' buyurulmaktadır. 'Birçok erkek ve kadını' (رجالاً كثيراً ونساءً) yani onların soyundan gelenleri yalnızca iki tür olarak yaratmıştır. Bu durum, hünsânın müstakil bir tür olmamasını gerektirmektedir.<sup>61</sup> Ancak onun gerçek bir kimliği vardır, o kimlik de hünsâyı bu iki türe ait kılmaktadır. Bu da onun Hz. Âdem'in soyundan gelmesidir."<sup>62</sup>

Kurtubî, "Andolsun sizi yarattık, sonra size şekil verdik, sonra da meleklerle, Âdem'e secde edin diye emrettik,"<sup>63</sup> âyet-i kerimesini tefsir ederken buradaki yaratma ve şekil vermenin hangisinin Hz. Âdem, hangisinin soyundan gelenler için söz konusu olduğuna dair görüşleri naklettikten sonra şu ifadelerde bulunmaktadır:

"Derim ki; bütün bu görüşler ihtimal dâhilindedir. İçlerinde doğru olan görüş, Allah'ın indirdiği Kur'ân-ı Kerîm'in desteklediği görüştür...Buna göre Âdem çamurdan yaratıldıktan sonra ona suret verildi ve ona secde edilmesi ile şerefli kılındı. Onun nesli ise, rahimlerde ve babaların sulbünde yaratıldıktan sonra annelerin rahminde şekillendirilmişlerdir...Burada yüce Allah: 'Sizi yarattık, sonra da size şekil verdik' diye buyurduğu gibi, el-Haşr sûresi'nin son âyetinde de 'O, yaratan, var eden, şekil veren Allah'tır...'<sup>64</sup> diye buyurmakta ve suret/şekil vermeyi yaratmaktan sonra zikretmektedir. 'Andolsun ki, sizi yarattık' âyetinin; önce ruhları yarattık, sonra da bedenlere şekil verdik anlamında olduğu da ifade edilmiştir."<sup>65</sup>

Kurtubî'nin bu açıklamalarından aşağıdaki sonuçlar çıkarılabilir:

a) Allah, insanları tek bir nefisten yaratmıştır. Bu nefisten maksat da Hz. Âdem'dir. Gramer olarak müennes bir kelime olan 'nefs' kelimesinin müzekker (eril) ya da müennes (dişil) gelmesi sonucu değiştirmez. Nitekim müzekker olarak da kıraat edenler olmuştur.

b) Allah, Hz. Havva'yı Hz. Âdem'den, onun alt kaburga kemiğinden yaratmıştır.

c) Allah, Hz. Havva'yı Hz. Âdem'i teskin etmek/dindirmek için yaratmıştır.

d) İnsanlar, yeryüzüne Hz. Âdem ile Hz. Havva'dan çoğalarak yayılmışlardır.

e) Hünsâ, müstakil bir tür değildir. Duruma göre müzekker ya da müennes kabul edilir.

## 2.2. Rûm Sûresi 22. Âyet Bağlamında Irkların Meydana Gelmesi:

"Kur'ân'ın ortaya koyduğu ilkeler bakımından insanlar arasında renk, cinsiyet ve coğrafya farklılığı gibi fiziksel sebeplere bağlı bir değer hiyerarşisinden söz edilemez. Sadece takvaya bağlı olarak ruhlar arasında derece farkı olabilir. Ancak bu türden bir fazilet de sosyo-ekonomik ilişkilerde üstünlük getirmez. Takvanın mükâfatı ise ahirettedir. İnsanlar arasındaki soy ve cinsiyet farklılıklarını alay konusu yapmak ve insanları aşağılamak, Allah'ın onları yaratmadaki hikmetini görmemek anlamına gelir. Hucurât sûresinin 11-12. ayetleri, müslümanlar arasında her türlü bölücü ve aşağılayıcı tavrı fasıklık olarak nitelenmekte, bu cümleden olarak ırkçılığı da yasaklamaktadır."<sup>66</sup>

Kur'ân-ı Kerîm, ırk konusuna bütün bu mülâhazalardan ayrı olarak, Allah'ın rahmetinin eseri olan bir nimet ve O'nun ilim ve kudretini ortaya koyan bir âyet olarak bakmaktadır. Rûm Sûresi ilgili âyette şöyle buyrulur:

ومن آياته خلق السموات والأرض واختلاف ألسنتكم وألوانكم إن في ذلك لآيات للعالمين.

"O'nun delillerinden biri de, gökleri ve yeri yaratması, lisanlarınızın ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda bilenler için (alınacak) dersler vardır."<sup>67</sup>

Kurtubî âyet-i kerîmeyi şöyle tefsir etmiştir:

"Müşrikler, yaratıcının Allah olduğunu itiraf ediyorlardı. 'Lisanlarınızın ve renklerinizin değişik olması (da O'nun delillerindedir).' Dil ağızdadır. Arapça, Acemce, Türkçe ve Rumca gibi çeşitli diller ağızdadır. Renklerin farklılığı ise beyaz, siyah ve kırmızı şekillerdedir/suretlerdedir. Hemen hemen gördüğün herhangi bir kişi ile diğeri arasında bir fark olduğunu görürsün. Bunlar ne nutfenin/spermanın, ne de anne babanın yaptığı şeylerdir. Elbette bir yapan

<sup>60</sup> el-Ğaşiye 88/16.

<sup>61</sup> Sözlükte; "kınılmak, kırılıp bükülmek" manasına gelen hanes kökünden "kadınınsı davranışlar gösteren erkek" anlamında bir sıfat olup İslam hukukunda, doğuştan hem erkeklik hem de dişilik organına sahip bulunan veya erkek mi kadın mı olduğu tespit edilemeyen kişiyi ifade eder. (Çeker, Orhan, "Hünsâ". TDVİA, İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/491.

<sup>62</sup> Kurtubî, *el-Câmi' u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/301.

<sup>63</sup> el-A'raf 7/11.

<sup>64</sup> el-Haşr 59/24.

<sup>65</sup> Kurtubî, *el-Câmi' u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/168.

<sup>66</sup> Şentürk-Canatan, "İrkçılık", 19/125.

<sup>67</sup> er-Rûm 30/22.



vardır. Bilinmeli ki, O fail de Yüce Allah'tır. İşte bu, her şeyi tedbir eden/yöneten yaratıcının (varlığının) en açık bir kanıtıdır/delilidir. "Şüphesiz bunda bilenler için (alınacak) dersler vardır."<sup>68</sup>

"Câhiliye döneminde modern anlamdakine benzer bir ırkçılık düşüncesi ve bunu ifade eden kavramlar bulunmamakla birlikte genellikle asabiyet kelimesiyle ifade edilen güçlü bir kabilecilik ruhu hâkimdi. Bu dönemde aralarında baba tarafından kan bağı bulunan topluluğa 'Asabe', bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan topluluk arasındaki dayanışma duygusuna da 'Asabiyyet' denilmekteydi."<sup>69</sup>

"Asabiyyet, modern sosyolojinin temel kavramlarından olan ve ırk birliğini aşarak vatan, tarih, kültür, gelenek ve görenek gibi müştereklere dayanan milliyet fikrinden çok, yalnızca ırk birliğinden kaynaklanan kavmiyete benzemekte, ancak bugün anlaşıldığı manadaki ırkçılığa göre daha dar çerçeveli ve kabilevî bir karakter arz etmektedir."<sup>70</sup>

Kur'an-ı Kerim'de kelime olarak "Asabiyye" geçmemektedir. Ancak ona yakın manaya gelen "hamiyye" kelimesi bulunmaktadır. Hamiyye; kuvve-i gazabiyenin/öfke gücünün coşma ve çoğalması hali anlamına gelmektedir.<sup>71</sup> Bu ifade Fetih sûresinde şöyle geçmektedir:

إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا.

"İnkâra sapsmış olanlar o zaman kalplerini o gurura, câhiliye dönemine ait büyülenme duygusuna kaptırmışlardı, Allah da Resûlünün ve mü'minlerin gönüllerine huzur ve güven duygusu verdi, onları takvâ sözüne bağlı kıldı. Zaten onlar bu sözü hak etmişlerdi, onlar buna lâyıktı. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir."<sup>72</sup>

"Müşrikler, Kâbe'yi ziyarete gelenleri engellemek şöyle dursun onlara hizmet vermek şeklinde yerleşmiş bulunan geleneklerine aykırı olmasına rağmen, Câhiliye psikolojisinin, büyüklük kompleksinin, müslümanlara karşı kalplerinde besledikleri kin ve düşmanlık duygusunun etkisinde kalarak Medine'den gelen müminlerin Mescid-i Haram'ı ziyaretlerini engellemişler ve yanlarında getirdikleri yetmiş kadar kurbanlık devenin kesim yerine ulaştırılıp kurban

edilmesine de mâni olmuşlardı."<sup>73</sup>

Kurtubî bu âyetin tefsirinde şöyle demektedir:

"Hamiyyet kelimesi; fe'ilet ölçüsünde/vezninde kibir anlamına gelmektedir. Bir işten utandığında, böyle bir işi yapmayı gururuna yediremediğinde; 'bu işi gururuma yediremiyorum' denilir. Mütelemmis'in şu sözü de bu anlamdadır: 'Filvaki, gerçekten ben onlardanım, benim onur ve şerefim onların onur ve şerefidir. Burnunu kökten koparılmaya karşı koruyan bir kimse gibiyim.' Zührî der ki: 'Onların hamiyyeti; Peygamber (sav)'ın risâletini ikrar etmeyi ve besmele ile başlamayı kabul etmemeleri ve müslümanların Mekke'ye girmelerine engel olmalarıdır.' 'Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla' ve 'Muhammed Allah'ın Rasûlüdür' ibarelerinin yazılmasını kabul etmeyen kişi Süheyl b. Amr idi. İbn Bahr dedi ki: 'Onların hamiyyetleri; Yüce Allah'tan başka ilahlarına taassubla ibadet etmeleri ve ilahlarından başkalarına ibadet etmeyi gurur ve kibir yapıp kabul etmemeleridir.'<sup>74</sup> Kur'an'a göre ırkların ve dillerin, cinsiyetlerin (erkeklığın ve dişiliğin) ve toplulukların varlığı Allah'ın âyetlerindedir. Ancak bu farklılıkların Kur'an açısından bir anlamı olmalıdır. Bu konuda da Kur'an şöyle der:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ.

"Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır."<sup>75</sup>

Kurtubî, insanlar arasında üstünlüğün ve değerinin ne ile belirleneceğini anlatmak için yukarıdaki âyetin sebab-i nüzûli ile ilgili tefsirinde birkaç rivayeti nakleder ve şöyle der:

1. "Âyet-i kerîme Ebû Hind hakkında nâzil olmuştur. Bu konuyu Ebû Dâvûd 'el-Merâsîl' de bahsetmektedir. Bize Amr b. Osmân ile Kesîr b. Ubeyd söyledi ve dediler ki: Bize Bakiyye b. el-Velîd söyledi ve dedi ki: Bana Zührî söyledi ve dedi ki: 'Rasûlullah (sav) Beyazaoğullarına, Ebû Hind ile kendilerinden bir hanımı evlendirmelerini istedi. Onlar da Rasûlullah (sav)'e dediler ki: Biz kölelerimizi kızlarımızla mı evlendirelim? Bunun üzerine Yüce Allah şu âyeti

<sup>68</sup> Kurtubî, *el-Câmi' u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 14/17-18.

<sup>69</sup> Şentürk-Canatan, "İrkçılık", 19/125.

<sup>70</sup> Mustafa Çağrıncı, "Asabiyet", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/453.

<sup>71</sup> el-İsfehânî, Ebu'l- Kasım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râgıb, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halil A'yâtânî, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1998), 140.

<sup>72</sup> el-Fetih 48/26.

<sup>73</sup> Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/78.

<sup>74</sup> Kurtubî, *el-Câmi' u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 16/288-289.

<sup>75</sup> el-Hucurât 49/13.

indirdi: 'Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dışiden yarattık ve sizi kabilelere ayırdık.' Zühri dedi ki: 'Âyet husûsî olarak Ebû Hind hakkında nâzil olmuştur.'

2. Ayet-i Kerîme, Sâbit b. Kays b. Şemmâs'ın, kendisine yer açmayan kişiye: 'Filan kadının oğlu' demesi üzerine indiği söylenmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) Sâbit'e: 'Filan hanımı zikreden kimdi' diye sordu. Sâbit: Ben ey Allah'ın Rasûlü, dedi. Bu defa Hz. Peygamber (sav): 'Topluluğa bir bak' dedi. O da baktı. 'Ne gördün?' 'Beyaz, siyah ve kırmızı (tenlileri) gördüm' demesi üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: 'Sen takva dışında onlara üstün olamazsın.' Bunun üzerine Sâbit hakkında bu âyet nâzil olmuştur. Ona yer açmayan kişi hakkında ise: 'Ey iman edenler! Size 'meclislerde yer açın' denilince yer açın'<sup>76</sup> âyeti inmiştir.

3. İbn Abbas dedi ki: Mekke'nin fethi gününde Hz. Peygamber (sav) Hz. Bilâl'e Kâbe'nin damına çıkıp ezan okumasını emretti. Bunun üzerine Attâb b. Esîd b. Ebî'l-'Iys şöyle dedi: 'Bugünü görmeden babamın ruhunu alan Allah'a hamdolsun.' el-Hâris b. Hişam da 'Muhammed müezzîn olarak şu siyah kargadan başkasını bulamadı mı?' dedi. Süheyl b. Amr ise 'Allah bir şeyi diledi mi onu değiştirir,' dedi. Ebu Süfyân da şöyle söyledi: 'Ben hiçbir şey demiyorum. Çünkü semânın Rabbinin söylediğini haber vermesinden korkarım.' Bunun üzerine Cebrâil (as) Hz. Peygamber (sav)'e gelerek neler söylediklerini ona haber verdi. Onları çağırdı ve neler söylediklerini sordu, onlar da söylediklerini kabul ettiler. Bunun üzerine yüce Allah bu âyet-i kerîmeyi indirmek suretiyle soylarla ve mal çokluğuyla öğünmeyi, fakirleri aşağılamayı yasaklamıştır. Gerçekten üzerinde durulması gereken konu takvadır. Yani herkes Âdem ile Havva'dandır; üstünlük ancak takva iledir."<sup>77</sup>

Kurtubî'nin, yukarıda zikredilen Rûm Sûresi 22. âyet, Fetih Sûresi 26. âyet ve Hucurât Sûresi 13. âyetin yorumlarından şu sonuçlar çıkarılabilir:

1. Renklerin farklılığı şekillerdedir/suretlerdedir. Bunların ruh dünyasıyla ve şahsiyetle bir ilgisi bulunmamaktadır
2. Herhangi bir kişi ile diğeri arasında bir fark olduğu ilk bakışta dikkat çeker. Bu farklar, ne nutfeden/spermadan, ne de anne babadan kaynaklanmaktadır. Bunu yapan Allah'tır.
3. Müşriklerin hamiyeti; tarafgirlik, taassup, kibir ve gurur şeklinde tezahür etmiştir.
4. Irkların farklılığı asla bir üstünlük sebebi değildir. Üstünlüğün ölçüsü takvadır; Allah'ı dikkate alarak

yaşamaktır. Irkların varlığında herkes için alınacak dersler vardır.

5. Toplulukların/kavimlerin varlığı sadece te'âruf/tanışmak, bilişmek içindir; üstünlük için değildir.

6. Bütün bunlar, her şeyi tedbir eden/yöneten yaratıcının (varlığının) en açık bir kanıtıdır.

## SONUÇ

Tarih boyunca yaratılış ve ırkların varlığı konusu, insanları hep meşgul etmiştir. Bu yüzden Kur'ân-ı Kerîm'de yaratma konusu, imanî bir mesele olarak ele alınmış ve her şeyi dilediği şekilde yaratma yetkisinin de Allah'a ait olduğu sürekli olarak vurgulanmıştır. Kitab-ı Mukaddeste de Kur'ân-ı Kerîm'e benzer bir şekilde yaratılışa ait ifadeler kullanılmış ve her şeyin yaratıcısı tanrıdır denilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm, ilk insan olan Hz. Âdem'in topraktan aşama aşama yaratılıp, insan şeklini aldıktan sonra kendisine ruh üflendiği bildirilmektedir. Daha sonra da onlardan teselsülen türeyiş şekli olan biyolojik yaratılış ve evrelerinden bahsedilmiştir. Dolayısıyla bir asıldan gelen bu varlıklar arasında, yapılacak olan ırkçılığı da şiddetle reddetmektedir. Zira ırkların varlığı, Allah'ın varlığının delillerinden bir alamet olarak beyan edilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm, akrabalık ilişkilerinin önemle vurgulamakla beraber, aynı kaynaktan gelen çeşitli renk ve dillerdeki kişilerin birbirine karşı bir üstünlük yarışına girmelerini de asla hoş karşılamamıştır.

İslam âlimleri, ilk insan ve eşinin yaratıldığı şey olan "nefs-i vahide"nin ne olduğu hususunda birçok şeyler söylemişlerdir. Kadim müfessirler arasında, bu konuda büyük oranda icma bulunmaktadır. Hz. Havva'nın nasıl ve nereden yaratıldığı konusunda ise ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz. Müfessirler, bilinen yorumlarla Hz. Havva'nın, Hz. Âdem'in (nefs-i vahide) kaburga kemiğinden yaratıldığını ifade etmektedirler. Ehl-i kitâb'ın kaynaklarında da benzer ifadeler rastlanmaktadır. Hz. Peygamber'in bu konuda varid olan ve kaynaklarımızda kayıt altına alınmış Hadîs-i Şerifleri mevcuttur. Kur'an, vahiyle verilen mevcut bilginin dışında ayrıntılı bilgi vermemekte, bu konuda sükût etmektedir. Ancak özellikle son yıllarda konuyla ilgili yapılan tefsir çalışmalarında şu yorumlar dikkat çekmektedir: Âyette önce "sizi bir tek nefisten yaratan" denilmiş, sonra "ondan da eşini yaratan" buyurulmuştur. İnsanlardan her birinin babası ve anası bulunduğu,

<sup>76</sup> el-Mücâdele 58/11.

<sup>77</sup> el-Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 16/340-341.

her birey üreme kanunları çerçevesinde meydana geldiğine göre burada “nefisten, ondan yaratan” sözünü “onun bir parçasından” (meselâ kaburgasından) şeklinde değil, “onun özünden, ona benzer (misli) olan asıldan ve kökten (buradaki ifadeye göre nefisten) yaratan” şeklinde anlamak gerekir.

Çalışmamızda zamansal olarak ele aldığımız Memlûkler devri, İslâmî ilimlerdeki gelişme bakımından İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Doğu İslâm dünyasının Moğol, Endülüs’ün ise Haçlı istilâsına uğradığı bir sırada kurulan Memlûk Devleti ülkelerini terketmek zorunda kalan pek çok âlimin sığındığı yer olmuştur. Bu dönemde Kıraat, tefsîr, hadîs ve fıkıh alanlarında önemli âlimler yetişmiştir. İbnü’l-Cezerî, Cerâidî, Ca’berî ve Burhâneddin el-Kerekî Kıraat ilminin en meşhur temsilcileridir. Rivayet, dirâyet ve ahkâm tefsirlerinin güzel örneklerinin yazıldığı bu dönemin en meşhur müfessirlerinden Endülüs menşeli Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî’yi, yine onun gibi Endülüs’ten gelen Ebû Hayyân el-Endelûsî’yi, tefsiriyle büyük şöhret kazanan İbn Kesîr’i ve Celâleyn tefsiri müellifleri Celâleddin el-Mahallî ve Celâleddin es-Süyûtî’yi zikredebiliriz.

el-Kurtubî, *el-Câmi’u li ahkâmî’l-Kur’ân* adlı eserinde, çalışmamızın konusu olan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva’nın yaratılışı ve ırklarla ilgili âyetleri, Kur’ânî çerçevede ve rivayetlere dayanarak ele almış ve yorumlamıştır. Kurtubî’nin yaptığı yorumlar, genel olarak mütekaddimin ve müteahhirin müfessirlerin yaptıkları yorumlarla benzerlik göstermektedir.

Buna göre Allah, insanları tek bir nefisten yaratmıştır. Bu nefisten maksat da Hz. Âdem’dir. Gramer olarak müennes bir kelime olan nefis kelimesinin müzekker (eril) ya da müennes (dişil) gelmesi sonucu değiştirmemektedir. Nitekim müzekker olarak da kıraat edenler olmuştur. Zira Hz. Havva, Hz. Âdem’i teskin etmek/dindirmek için Hz. Âdem’dan, onun alt kaburga kemiğinden yaratılmıştır. İnsanlar, yeryüzüne Hz. Âdem ile Hz. Havva’dan çoğalarak yayılmışlardır. Bu arada hüsnânın, müstakil bir tür olmadığını, duruma göre müzekker ya da müennes kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir.

Yine Kurtubî’ye göre Kur’ân’ın ortaya koyduğu ilkeler bakımından insanlar arasında renk, cinsiyet ve coğrafya farklılığı gibi fiziksel sebeplere bağlı bir değer hiyerarşisinden söz edilemez. Sadece takvaya bağlı olarak ruhlar arasında derece farkından söz edilebilir. Ancak bu türden bir fazilet de sosyoekonomik ilişkilerde üstünlük getirmez. Takvanın mükâfatı ise

ahirettedir. Bununla birlikte renklerin farklılığı şekillerdedir/suretlerdedir. Bunların ruh dünyasıyla bir ilgisi bulunmamaktadır. Herhangi bir kişi ile diğeri arasında bir fark olduğunda ilk bakışta anlaşılabilir. Bu farklar ne nutfeden/spermadan ne de anne babadan kaynaklanmaktadır. Bütün bunların yaratıcısı Allah’tır.

Kurtubî, vahyin geldiği dönemdeki müşriklerin hamiyetinin tarafgirlik, taassup, kibir ve gurur şeklinde tezahür ettiğini ifade etmiştir. Netice olarak Kur’ân’a göre ırkların farklılığı asla bir üstünlük sebebi değildir. Üstünlüğün ölçüsü takvadır; Allah’ı dikkate alarak yaşamaktır. Ayrıca ırkların varlığında herkes için alınacak dersler de vardır. Nitekim toplulukların/kavimlerin varlığı sadece te’âruf/tanışmak, bilişmek içindir; asla üstünlük için değildir. Bütün bunlar, her şeyi tedbir eden/yöneten yaratıcının (varlığının) en açık bir kanıtıdır.

#### KAYNAKÇA

- [1] Altıkulaç, Tayyar. “Kurtubî”. *TDVİA*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- [2] Baalbakî, Rûhî. “İrk”. *al-Mawrid Kamûs Arabî-İnkilîzî*. 7. Baskı. Beyrût: Dâru’l-İlmi’l-Melâyîn, 1995.
- [3] Başoğlu, Muzaffer Şerif, “Farklar Psikolojisine Giriş”. *AÜDTCF Dergisi* 1/2 (Şubat 1943).
- [4] Bilmen, Ö. Nasûhî. *Kur’ân’ı Kerîm’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, (t.y).
- [5] el-Buhârî, Ebû ‘Abdillâh b. Muhammed b. İsmâ‘îl (ö. 256/870). *Sahîhu’l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- [6] Çağrı, Mustafa. “Asabiyet”. *TDVİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- [7] Çeker, Orhan, “Hüsnâ”. *TDVİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- [8] Ebû Dâvûd, Süleyman İbnü’l-Eş’aş İbn İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- [9] Ebussu‘ûd el-‘İmâdî. *İrşâdü’l-Aklî’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-kerîm*. Beyrût: Dâru İhyâi’l-Türâsî’l-Arabiyy, t.y.
- [10] Eryarsoy, M. Beşir. “İmam Kurtubî Hayatı Eserleri Tefsiri ve Tesiri”. *el-Câmi’u li-ahkâmî’l-Kur’ân*. İstanbul: Buruç Yayınları, 1997.
- [11] el-İsfehânî, Ebu’l- Kasım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi’l-Kur’ân*. Thk. Muhammed Halil A’yâtânî. Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 1998.
- [12] İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

- [13] Karaman, Hayrettin - Çağrı, Mustafa - Dönmez, İbrahim Kâfi - Gümü, Sadrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2008.
- [14] Kazan, Tahsin. "Memlükler'in Hadis İlmine Katkıları". *Akademik Platform İslam Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Ağustos 2019).
- [15] el- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân* Thk. Hişam Semîr el-Buhârî. Riyâd: Dâru 'Âlimi'l-Kütüb, 2003.
- [16] Marshall, Gordon, "İrk", *Sosyoloji Sözlüğü*. Ter. O. Akınhay, D. Kömürçü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- [17] es-Süyûtî, Celâlü'd-Dîn. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1993.
- [18] Savut, Harun. *Memlük Müfessirleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016.
- [19] Şentürk, Recep ve Canatan, Kadir. "İrkçilik", *TDVİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- [20] et- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ul-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*. Thk. A. Muhammed Şakir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- [21] Vehbi, Mehmet. *Hulâsatü'l-beyân fi'tefsîri'l-Kur'ân*. 4. Baskı. İstanbul: Üçdal Neşriyât, t.y.
- [22] Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. Eser Neşriyat ve Dağıtım. b.y. t.y.
- [24] Yiğit, İsmail. "Memlükler". *TDVİA*. Ankara: TDV Yayınları, 2004.